

Η επίδραση των Giustiniani στη Χίο

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Εισαγωγή.....	σελ.	2
Κεφάλαιο 1		
Ιστορικό πλαίσιο της εποχής, η εμφάνιση των Giustiniani.....	σ.σ.	3-8
Κεφάλαιο 2		
Οι Giustiniani στη Χίο: Επιδράσεις στη Διοικητική Οργάνωση και Κοινωνική Ζωή	σ.σ.	9-18
Κεφάλαιο 3		
Η επίδραση των Giustiniani στις τέχνες και στα γράμματα.....	σ.σ.	19-26
Συμπεράσματα.....	σελ.	27
Βιβλιογραφία.....	σ.σ.	28

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2004 από την φοιτήτρια τους Β' έτους της Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών Αλίκη Γκάνου στα πλαίσια του μαθήματος Έρευνα και Μεθοδολογία με συντονίστρια καθηγήτρια την Κα Σγουρίδου.

Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση των επιδράσεων στο κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό γίνεσθαι της Χίου στην περίοδο των Giustiniani, από το 1346 έως και το 1566.

Στο πρώτο κεφάλαιο δίνεται το ιστορικό πλαίσιο της εποχής όσον αφορά το νησί της Χίου καθώς και όσον αφορά τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαφορετικές οικογένειες Γενοβέζικης καταγωγής πήραν το όνομα Giustiniani.

Στη συνέχεια καταγράφεται η περίοδος κατά την οποία έδρασαν οι Giustiniani στην Χίο, από όπου αναδεικνύεται ο καθοριστικός ρόλος στην διοικητική οργάνωση και κοινωνική ζωή του νησιού, της εταιρικής σχέσης που επικράτησε μεταξύ των οικογενειών (Μαόνα).

Τα δύο προηγούμενα κεφάλαια είναι απαραίτητα προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι επιδράσεις των Giustiniani στην εξέλιξη των τεχνών και των γραμμάτων στο νησί της Χίου, οι οποίες αναλύονται στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας.

Η πόλη της Χίου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ιστορικό πλαίσιο της εποχής, η εμφάνιση των Giustiniani

Η ιστορία του νησιού, από τον ενδέκατο αιώνα και μετά, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα πολυτάραχη και με αρκετές εναλλαγές των εκατοστε επικρατούντων στο πολιτικό προσκήνιο της εποχής, με Τούρκους, Βυζαντινούς, Βενετσιάνους ηγεμόνες να διαδέχονται ο ένας τον άλλο, και φυσικά τους Γενοβέζους.

Το νησί αρχικά αποτελεί μέρος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Στην αρχή του ενδέκατου αιώνα χτίστηκαν βυζαντινές εκκλησίες που σήμερα αποτελούν σημαντικά βυζαντινά μνημεία της Μεσογείου, όπως είναι το Μοναστήρι της Νέας Μονής (1045) που

φαίνεται αριστερά στην γκραβούρα της εποχής. Την ίδια περίοδο πιθανότατα κτίσθηκε το Φρούριο στην πόλη της Χίου, το οποίο διασώζεται μέχρι σήμερα, ενώ σε βυζαντινά έγγραφα της εποχής αναφέρεται η παρουσία διοικητικών και στρατιωτικών αξιωματούχων στο νησί. Όλα αυτά μαρτυρούν τη φροντίδα της Βασιλεύουσας για τα οχυρωματικά έργα στο νησί.

Από το 1085 μέχρι και το 1346 περίπου το νησί δοκιμάζεται από συνεχείς επιδρομές από τους Τούρκους και τους Βενετούς. Η Βυζαντινή

Αυτοκρατορία την ίδια περίοδο είναι μάλλον αδύναμη να προασπίσει τα εδάφη της ή έστω να φροντίσει για την σωστή οχύρωση τους, έχοντας κιάλας περάσει την άλωση της Πόλης από τους Σταυροφόρους το 1204.

Το 1261 όμως, κι ενώ το νησί βρίσκεται και πάλι κάτω από την κυριαρχία των Βυζαντινών, υπογράφεται μια συνθήκη που έμελλε να επηρεάσει σημαντικά το μέλλον της Χίου. Πρόκειται για τη Συνθήκη του Νυμφαίου μεταξύ της Δημοκρατίας της Γένοβας και του Βυζαντινού Αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ του Παλαιολόγου, με την οποία, για καθαρά οικονομικούς λόγους και σε μια προσπάθεια να υπάρξει μια οικονομική ανόρθωση της Πόλης, παραχωρούνται εμπορικά προνόμια και φορολογική ατέλεια στους Γενοβέζους. Με αυτόν τον τρόπο οι Γενοβέζοι για πρώτη φορά αποκτούν ερείσματα στο Αιγαίο. Η Χίος, χάρη στη νευραλγική γεωγραφική της θέση, εξυπηρετεί τα εμπορικά τους συμφέροντα, αφού οι Γενοβέζοι έχουν ήδη κτήσεις στη Μικρά Ασία, όπως είναι η Νέα και η Παλαιά Φώκαια και στην Μαύρη Θάλασσα. Η Χίος αποτελεί για αυτούς μια γέφυρα στο Αιγαίο, ανάμεσα στην Γένοβα και στις κτήσεις τους.

Η Χίος λεηλατείται και πάλι από τους Τούρκους το 1305. Οι Γενοβέζοι βλέπουν να απειλούνται τα εμπορικά τους συμφέροντα. Έτσι ο κύριος της Φώκαιας, Emanuele Zaccaria με τον τίτλο του Βασιλιά της Μικράς Ασίας, και αργότερα ο Benedicto Zaccaria, έμποροι και ναύαρχοι από την Γένοβα προτείνουν στον Βυζαντινό Αυτοκράτορα, τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο να αναλάβουν οι ίδιοι την οχύρωση της Χίου που θεωρούσαν κύριο σταυροδρόμι μεταξύ της Φώκαιας και της Γένοβας, εφόσον ο ίδιος ο αυτοκράτορας αδυνατούσε να το κάνει.

Έτσι, το 1305 καταλαμβάνουν το νησί οι Zaccaria και ο Αυτοκράτορας τους το παραχωρεί για 10 χρόνια προς εμπορική κι οικονομική εκμετάλλευση λίγο αργότερα. Οι Zaccaria που άρχισαν να εκμεταλλεύονται το νησί χωρίς μάλιστα να πληρώνουν φόρους από τα εισοδήματα που αποκτούσαν, ήταν υποχρεωμένοι να μνημονεύουν το όνομα του Αυτοκράτορα στις επίσημες τελετές τους. Ο ντόπιος, όμως,

βυζαντινός πληθυσμός δεν είναι ευχαριστημένος από την διοίκηση της δραστήριας οικογένειας των Zaccaria και επί Ανδρόνικου Γ' του Παλαιολόγου το νησί περνάει πάλι στα χέρια του Βυζαντίου και λόγω της «κακουργίας των Λατίνων»¹. Οι Zaccaria χάνουν την Χίο αλλά κρατάνε τον τίτλο του Πρίγκιπα του νησιού της Χίου.

Παρόλα αυτά, η Δημοκρατία της Γένοβα δεν μπορεί να παραβλέψει την σπουδαιότητα της Χίου στο Αιγαίο ως διαμετακομιστικού σταθμού στο εμπόριο μεταξύ των κτήσεων της σε Μαύρη Θάλασσα και Αιγαίο. Η

στρατηγική θέση της Χίου σε σχέση με τις Γενοβέζικες αποικίες στη Μαύρη Θάλασσα, οι οποίες απεικονίζονται αριστερά σε τοιχογραφία της εποχής, και το μονοπώλιο της μαστίχας έκαναν αμέσως τη Χίο στόχο των οικονομικών

σχεδίων προς την Ανατολή της Γενοβέζικης Comune και εξακολουθεί να παραμένει πάντα στόχος της.

Το 1345 ο Δόγης Giovanni De Murta διέταξε τον Simone Vignoso να αποπλεύσει για την Μαύρη Θάλασσα προς υπεράσπιση των εκεί αποικιών της Δημοκρατίας από τις επιθέσεις Μογγόλων. Η Γένοβα βρισκόταν εκείνη της εποχή σε βαθιά οικονομική κρίση και τα έξοδα για την κατασκευή του στόλου έγιναν από ευγενείς οικογένειες της πόλης. Για τα χρήματα που τοποθέτησαν σε αυτόν τον στόλο οι επιφανείς οικογένειες είχαν την εγγύηση ότι θα τους αποδίδονταν τίτλοι ευγενείας αφενός, και αφετέρου, θα αποκτούσαν τα αντίστοιχα οικονομικά οφέλη, εφόσον η εκστρατεία θα είχε αίσιο τέλος. Αυτές οι οικογένειες συσπειρώθηκαν κάτω από την οικογένεια Giustiniani και υιοθέτησαν όλες το συγκεκριμένο όνομα, χάνοντας φυσικά το δικό τους.

¹ Smith, Arnold, *The Architecture of Chios*, (Argenti Philip) Garden Press Limited, London, 1962, p 9

Πριν όμως ο στόλος φθάσει στο στόχο του και κοντά στην Εύβοια, ήρθε αντιμέτωπος με μοίρα του βενετσιάνικου και παπικού στόλου υπό την ηγεσία του Dauphin Humbert, που είχε βλέψεις να κατακτήσει την Χίο. Οι Βενετσιάνοι επιθυμούσαν κι

εκείνοι την κυριαρχία του νησιού για τους ίδιους ακριβώς λόγους με τους Γενοβέζους. Ο Simone Vignoso αποφάσισε να προλάβει τους αντιπάλους του και μετά από τρίμηνη πολιορκία, κατέλαβε το νησί. Η Χίος έτσι γίνεται κτήση της Γένοβας το 1346, αλλά επειδή η Γένοβα αδυνατούσε να εκπληρώσει τις οικονομικές της υποχρεώσεις στον Simone Vignoso και στους ιδιοκτήτες των πλοίων που πήραν μέρος στην επιχείρηση, συμφωνήθηκε ότι μέχρι να γίνει αυτό δυνατό, θα παραχωρηθεί το προνόμιο σε μια Εταιρεία που θα συνέστηναν οι οικογένειες που χρηματοδότησαν την εκστρατεία, την Μαόνα (Mahona) να εκμεταλλεύεται το νησί. Έτσι η Μαόνα αποκτά το μονοπώλιο του εμπορίου της μαστίχας για 20 χρόνια, ενώ η Κυβέρνηση της Γένοβας θα διατηρούσε την de facto επικυριαρχία του νησιού. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δημιουργήθηκε στις 26 Φεβρουαρίου 1347 η πρώτη Μαόνα, η οποία έμεινε γνωστή στην ιστορία ως Παλαιά Μαόνα (Mahona Vecchia) και η οποία το 1359 πήρε το όνομα των Giustiniani.²

Το καθεστώς λειτουργίας της Εταιρείας καθορίστηκε με συνθήκη ανάμεσα στη Γένοβα και τους πλοιοκτήτες, σύμφωνα με την οποία η de jure επικυριαρχία (imperium) ανήκει στο Βυζαντινό αυτοκράτορα, η de facto επικυριαρχία στη Γένοβα (imperium merum et mixtum) και η εκμετάλλευση (dominium utile) στη Μαόνα.³

²Giustiniani, Enrico, *Storia dei Giustiniani di Genova*, [http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia dei Giustiniani di Genova](http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia%20dei%20Giustiniani%20di%20Genova)

³ Smith, Arnold, *The Architecture of Chios*, (Argenti Philip) Garden Press Limited, London, 1962, p 12

Στις 14 Νοεμβρίου του 1362 ιδρύεται στη Γένοβα η Νέα Μαόνα. Πρόκειται για την «ανώνυμη» εμπορική εταιρεία με σκοπό την εκμετάλλευση Γενοβέζικων κτήσεων στα νησιά του Αιγαίου, με μέλη αρχικά δώδεκα (12) ευγενείς⁴⁵ της Γένοβας που αργότερα έγιναν δεκατρείς (13) οι οποίοι και υιοθέτησαν το όνομα Giustiniani απεμπολώντας έτσι το δικό τους όνομα, παρόλο που καμιά από τις οικογένειες της Νέας Μαόνας δεν είχε αυτό το όνομα.

Η απόφαση να ενωθούν οικογένειες και να πάρουν το όνομα της πιο σημαντικής και αυτής που διέθετε ένα μέρος (palazzo) για την συνεύρεση των μελών της, δεν ήταν άγνωστη στην Γένοβα. Στην πραγματικότητα ήταν ο προπομπός της δημιουργίας των «Alberghi», εταιρειών με την μορφή συνασπισμού δυνάμεων, που στην συνέχεια μετατράπηκε στη γνωστή συνένωση δυνάμεων, ακόμα και στην πολιτική. Η δημιουργία μιας τέτοιας εταιρείας γινόταν από τις Σινιορίες⁶ της πόλης και είχε πολλά δικαιώματα και μεγάλη αυτονομία, αρκετές δε φορές, η πολιτική τους ήταν αντίθετη προς αυτή της Δημοκρατίας της Γένοβας, η οποία και τελικά είχε δημιουργήσει και τις κατάλληλες συνθήκες για την εμφάνιση τους.

Το όνομα «Giustiniani», χωρίς να είναι πλήρως εξακριβωμένο, προέρχεται από την πρώτη έδρα της Μαόνας, στο Παλάτσο Giustiniani της Γένοβας το οποίο όμως ανήκε εκείνη την περίοδο στην ομώνυμη οικογένεια της Βενετίας. Οι δύο οικογένειες, αν και μοιράζονται το ίδιο επώνυμο, δεν συνδέονται ιστορικά αλλά ούτε και με δεσμούς αίματος.

Οι Giustiniani για όσο καιρό η Δημοκρατία της Γένοβας ήταν ισχυρή ναυτική δύναμη ήταν η πιο γνωστή κι ισχυρή οικογένεια. Έξι δόγηδες της

⁴ Οι οικογένειες που ανήκαν σε αυτή την Μαόνα ήταν: Nicolo de Caneto de Lavagna, Giovanni Campi, Francesco Arangio, Nicolo di S. Teodoro, Gabriele Adorno, Paolo Banca, Tommaso Longo, Andriolo Campi, Raffaello De Forneto, Luchino Negro, Pietro Oliverio και Franceso Garibaldi. Αργότερα προστέθηκε και ο Pietro di S. Teodoro. Giustiniani, Enrico, *Storia dei Giustiniani di Genova*, [http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia dei Giustiniani di Genova](http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia%20dei%20Giustiniani%20di%20Genova)

⁶ πρόκειται για οικογένειες που η κατοχή μιας ιδιοκτησίας ή της εξουσίας τους έδινε αυτόματα δύναμη και αυτονομία. Salvatorelli, Luigi, *Sommario della storia d' Italia*, Giulio Einaudi editore s.p.a, Torino, 1969, p.26

Δημοκρατίας φέρουν το όνομα Giustiniani. Η αναφορά στους Giustiniani παραπέμπει κάθε φορά στις νίκες της Γένοβας στον Μεσαίωνα, στην εποποιία της ναυτικής και εμπορικής δύναμης της Γένοβας και του λαού της που βρήκε στην θάλασσα πλούτη και κατακτήσεις. Η ιστορία τους σαν Giustiniani πλέον δένεται με τις κτήσεις της Δημοκρατίας στο Ανατολικό Αιγαίο: Χίος, Σάμος, Ικαρία, Λέσβος, Αγία Παναγία και η Παλαιά και Νέα Φώκαια στην Μικρά Ασία.

Οι Giustiniani είναι ένα τυπικό Γενοβέζικο παράδειγμα στο οποίο είναι φανερό ότι τα άτομα - μέλη της εταιρείας τίθενται απόλυτα στην υπηρεσία της προκειμένου να εξυπηρετούνται πάντα τα συμφέροντα της και οι ανάγκες της. Η συνήθεια να γίνονται γάμοι μεταξύ μελών των Alberghi, συμβάλλει στο να σχηματίζεται από γενιά σε γενιά μια μεγάλη οικογένεια όπου όλοι έχουν δεσμούς αίματος και νιώθουν συγγενείς. Βρίσκουμε έντονα την έννοια της ιδιοκτησίας στην οικογένεια των Giustiniani οι οποίοι κληροδοτούν μέρος της περιουσίας τους στις οικογένειες - μέλη των Alberghi, ανεξάρτητα από το αν υπάρχουν με αυτές άμεσοι δεσμοί αίματος.

Οι Giustiniani είναι οικογένεια «ευγενικής καταγωγής» περισσότερο με την έννοια του δήμου (civico), παρά με την έννοια που έχουμε συνηθίσει να δίνουμε στον όρο. Οι κατέχοντες την εξουσία, ονομάζονται στην Γένοβα «Cives» και με αυτόν τον τίτλο παραμένουν στους αιώνες. Για τον λαό της Χίου ήταν πάντα οι Πρίγκιπες, οι Κύριοι. Για τα έγγραφα και τους συγγραφείς είχαν πάντα τον τίτλο του Δυνάστη.⁷

⁷Giustiniani, Enrico, *Storia dei Giustiniani di Genova*, [http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia dei Giustiniani di Genova](http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia%20dei%20Giustiniani%20di%20Genova)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Οι Giustiniani στη Χίο: Επιδράσεις στη Διοικητική Οργάνωση και Κοινωνική Ζωή

Από το 1362 με την ίδρυση της Νέας Μαόνας ξεκινάει ουσιαστικά και η δράση των Giustiniani στη Χίο. Η ετυμολογική προέλευση της λέξης Μαόνας είναι αμφίβολη. Πιστεύεται ότι πιθανώς να προέρχεται από την γενοβέζικη λέξη «*mobbba*» που σημαίνει «ένωση», ή ακόμα και από την αραβική λέξη «*maounach*» που σημαίνει «εμπορική εταιρεία». Μία άλλη υπόθεση θέλει η λέξη Μαόνα να προέρχεται από την λέξη «*Magona*». Η *Magona* ήταν μια παλαιά μορφή Οικονομικής Εταιρείας που είχε σαν εγγυητή το Κράτος και βρισκόταν σε άνθηση τον δέκατο τρίτο αιώνα μέχρι τον δέκατο τέταρτο. Μέσω αυτής της εταιρείας η Δημοκρατία της Γένοβας μπορούσε να ξεκινά και να ολοκληρώνει ναυτικές επιχειρήσεις με σκοπό πάντα το εμπόριο και τις κατακτήσεις εδαφών.⁸

Μετά την ίδρυση της Μαόνας, οι Μαονέζοι, μέλη της εταιρείας αυτής, ανέλαβαν την άμυνα του νησιού μαζί με την Γένοβα. Οι Μαονέζοι, όμως, απολάμβαναν της πλήρους κατοχής του νησιού, ως ενέχυρο των υποχρεώσεων της Γενοβέζικης Κυβέρνησης προς αυτούς. Στην πραγματικότητα, όμως, η Γένοβα δεν ξεπλήρωσε ποτέ τις υποχρεώσεις της

⁸Giustiniani, Enrico, *Storia dei Giustiniani di Genova*, [http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia dei Giustiniani di Genova](http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia%20dei%20Giustiniani%20di%20Genova)

στο Simone Vignoso και τους συνεργάτες του και η Χίος παρέμεινε στον πλήρη έλεγχο της Μαόνας.

Η Comune⁹ (κοινότητα) υπαγόταν στον Podesta (άρχοντας). Η επιλογή του Podesta γινόταν άμεσα από την Γένοβα. Η Μαόνα λάμβανε μία λίστα από την Γένοβα με 20 ονόματα κι επέλεγε από αυτή τα 6 ονόματα που θεωρούσε καταλληλότερα για τη θέση αυτή. Στην συνέχεια, η Γένοβα από αυτή την λίστα με τα έξι ονόματα επέλεγε εκείνον ο οποίος και θα έμενε στην θέση του Ποντεστά για έναν χρόνο. Αργότερα, η αλλαγή του Ποντεστά γινόταν κάθε τέσσερα χρόνια. Υπόλογος στον Ποντεστά ήταν ο Castellano της Χίου, διοικητής του φρουρίου και του στρατού, ο οποίος επιλεγόταν με τον ίδιο τρόπο. Ο Κυβερνήτης του νησιού είχε την διοικητική και δικαστική ευθύνη της Χίου και η Κοινότητα κατείχε κι έλεγχε το Κάστρο και την πόλη της Χίου.

Η Μαόνα, σαν εταιρεία που ήταν, διέθετε μετοχές και στο τέλος κάθε έτους διένειμε στους μετόχους της τα κέρδη που τους αντιστοιχούσαν βάσει των μετοχών που είχαν. Ο αρχικός αριθμός των μετοχών ήταν «12 και 2/3». Κάθε μετοχή διαιρούταν σε τρία (3) μέρη που ήταν τα Karatti grossi. Αυτά με την σειρά τους διαιρούνταν σε είκοσι τέσσερα (24) άλλα κομμάτια που ονόμαζονταν Karatti piccoli. Συνολικά λοιπόν υπήρχαν 38 Karatti grossi και 304 Karatti piccoli. Όλοι οι τίτλοι ήταν διαπραγματεύσιμοι και μεταβιβάζονταν στους κληρονόμους. Οι μετοχές της Μαόνας διανέμονταν με κλήρωση, με την προϋπόθεση ότι κανένας Μαονέζος δεν μπορούσε να διαθέτει τον ίδιο αριθμό μετοχών για δύο συνεχόμενα χρόνια. Επομένως, δεν μπορούσαν να πουλήσουν τις μετοχές τους σε αυτόν που πρόσφερε τα περισσότερα και να αυξήσουν το εισόδημα τους εκτός της Μαόνας.¹⁰

⁹ Salvatorelli, Luigi, *Sommario della storia d' Italia*, Giulio Einaudi editore s.p.a, Torino, 1969, p.24

¹⁰ Giustiniani, Enrico, *Storia dei Giustiniani di Genova*, [http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia dei Giustiniani di Genova](http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia%20dei%20Giustiniani%20di%20Genova)

Εκτός από εταιρεία όμως ήταν και το διοικητικό όργανο του νησιού και ο τρόπος που ήταν οργανωμένη η εταιρεία καθόριζε και τον τρόπο που έπαιρνε τις αποφάσεις της σαν τέτοιο. Οι αποφάσεις της Μαόνας ανεξάρτητα από το αν αφορούσαν την ίδια την Μαόνα ή τον τρόπο διακυβέρνησης του νησιού λαμβάνονταν παίρνοντας υπόψη την αρχική διανομή των μετοχών της εταιρείας. Η Μαόνα είχε το Μεγάλο Συμβούλιο (Consiglio Grande) και το Μικρό Συμβούλιο των Σαράντα (Consiglio Piccolo). Κάθε μετοχή είχε μία ψήφο και κάθε karatto piccolo αντιπροσώπευε το 1/24 της ψήφου. Οι μεταρρυθμίσεις χρειάζονταν 9 ψήφους για να εγκριθούν. Οι ισχύοντες αποφάσεις και νόμοι για την Χίο χρειάζονταν 10 ψήφους προκειμένου να πάψουν να είναι σε ισχύ.

Οι Μαονέζοι πλήρωναν ετήσιο φόρο στον Βυζαντινό Αυτοκράτορα που ανερχόταν στο ποσό των 500 υπέρπυρων¹¹ εφόσον η de jure επικυριαρχία (imperium) ανήκε ακόμα στο Βυζαντινό αυτοκράτορα. Φόρο κατέβαλαν οι Μαονέζοι στη Γένοβα, καθώς επίσης και ετήσιο κεφαλικό φόρο στους Τούρκους, το χαράτσι. Με αυτόν τον τρόπο οι Μαονέζοι εξασφάλιζαν ότι οι Τούρκοι θα παραμείνουν μακριά από το νησί. Είχαν κάθε αρμοδιότητα και εξουσία να προβούν σε τέτοιου είδους ενέργειες, εφόσον στο καταστατικό ίδρυσης της Μαόνας η Δημοκρατία της Γένοβας είχε προβλέψει ειδικούς όρους που επέτρεπαν στην Μαόνα να δρα όπως εκείνη πίστευε προκειμένου να προστατέψει τον χριστιανικό κόσμο από τους Τούρκους. Με πρόσχημα λοιπόν την προστασία του χριστιανικού κόσμου από τους Μουσουλμάνους αρκετές φορές προέβαιναν σε ακρότητες. Επιλέγοντας όμως αυτόν τον τρόπο για να κρατήσουν τους Τούρκους μακριά από το νησί, ξεκίνησε ένας συστηματικός εκβιασμός αυξανόμενης κλίμακας από την πλευρά των Τούρκων, ο οποίος συνέβαλε τα μέγιστα στην τελική καταστροφή του 1566 (κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους).

¹¹ Το υπέρπυρο ήταν Βυζαντινό νόμισμα. Η ετοιμολογία της λέξης (υπέρ+πυρ) πιθανόν να οφείλεται στο χρώμα του νομίσματος που έμοιαζε με εκείνο της φωτιάς. Smith, Arnold, *The Architecture of Chios*, (Argenti Philip) Garden Press Limited, London, 1962, p. 15

Ο κλοιός που είχαν δημιουργήσει οι Μαονέζοι γύρω από την Χίο και τον ντόπιο πληθυσμό ήταν ασφυκτικός. Και δεν θα μπορούσε να ήταν αλλιώς αφού η Γένοβα την περίοδο εκείνη αναπτύσσει τυχολιωκτικές στρατιωτικοεμπορικές επιχειρήσεις. Λειτουργεί με έναν ορισμένο τύπο εμπορικής ανάπτυξης που δεν βασίζεται στην διεύρυνση του εμπορικού επιχειρηματικού κυκλώματος. Η Γένοβα φαίνεται να μην ακολουθεί τις εξελίξεις που διαδραματίζονται στην υπόλοιπη Ευρώπη εκείνη την περίοδο. Στην υπόλοιπη Ευρώπη το Φεουδαρχικό σύστημα αρχίζει να διαβρώνεται και να τελούνται εσωτερικές διεργασίες που οδηγούν στον πρώιμο καπιταλισμό. Οι Γενοβέζοι δεν βασιζόνταν στην ανάπτυξη αστικών παραγωγικών δραστηριοτήτων αλλά βασικά στην εκμετάλλευση πρώτων υλών και γενικά αγροτικών προϊόντων από τις διάφορες ελεγχόμενες περιοχές. Δεν ανέπτυσσαν επομένως οι ίδιοι δευτερογενείς παραγωγικές δραστηριότητες.¹²

Η μαστίχα ήταν και παραμένει προϊόν που παράγεται μόνο στην Χίο και συγκεκριμένα μόνο στο νότιο τμήμα του νησιού όπου η επίδραση των Γενοβέζων ήταν ιδιαίτερα έντονη, αν και λιγότερο έντονη από την πόλη της Χίου. Για να μπορούν επομένως οι Γενοβέζοι να εκμεταλλεύονται πλήρως τις πρώτες ύλες, τα αγροτικά προϊόντα της Χίου και κυρίως τη μαστίχα, έπρεπε να ελέγχουν τις παραγωγικές δυνάμεις του νησιού και κατ'

Κοινωνικές Επιπτώσεις Της Γενοβέζικης
 Γενεαλογίας Χίου για την ιστορία και τον
 92, Αιγίδα Επιτροπής Ευρωπαϊκών

Κοινοτήτων, Έκδοση Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος, 1990

επέκταση όλο το γηγενή πληθυσμό. Θα έπρεπε να δουλεύουν για τους Μαονέζους με όσο το δυνατό λιγότερα προνόμια. Αυτό εξάλλου είναι εμφανές και από τον τρόπο που ήταν διαρθρωμένη σε τάξεις η τότε κοινωνία της Χίου.

Η άρχουσα τάξη ήταν οι Giustiniani και οι οικογένειες που συνεργάζονται άμεσα μαζί τους. Αμέσως μετά ήταν οι «Burgenses», οικογένειες με λατινικό αίμα, σχεδόν όλες γενοβέζικες. Οι περισσότερες ασχολούταν με το εμπόριο και λίγες ήταν μεγαλογαιοκτήμονες. Μοναδικός τρόπος όμως να ασχολούνται κερδοφόρα με τις επιχειρήσεις ήταν να συνεργάζονται με τους Giustiniani και να συντάσσονται με την πολιτική τους. Σε ένα τρίτο επίπεδο συναντάμε τους ντόπιους Άρχοντες Χιώτες, ελληνικής καταγωγής, που ασχολούταν με το εμπόριο κι αυτοί αλλά με λιγότερο κερδοφόρες επιχειρήσεις.

Στην συνέχεια συναντάμε τους Έλληνες που απασχολούταν στην γεωργία, στην συγκομιδή της μαστίχας και ως χαμηλόβαθμοι κρατικοί υπάλληλοι. Τέλος, οι Εβραίοι οι οποίοι ζούσαν σε γκέτο (στο κάστρο της πόλης της Χίου) και τους επιτρεπόταν να βγαίνουν από αυτό μόνο κατά την Αγία Εβδομάδα.

Εξετάζοντας την επίδραση των Giustiniani στο κοινωνικό γίνεσθαι της Χίου, είναι ορατή η διαφοροποίηση που προκύπτει στην στάση τους απέναντι στους Χιώτες της υπαίθρου και στους Χιώτες της πόλης, κυρίως στα μεσαία και ανώτερα στρώματα. Εξετάζοντας ξεχωριστά τα δύο αυτά μέρη, θα γίνει κατανοητή και αυτή η διαφοροποίηση.

A) ΥΠΑΙΘΡΟΣ

Η επικράτηση των Giustiniani και κατ' επέκταση των Γενοβέζων στη Χίο ακολούθησε αυτή του Βυζαντινού κράτους και των τοπικών Βυζαντινών αρχόντων. Οι Βυζαντινοί άρχοντες εκμεταλλεύονταν τον αγρότη αλλά περισσότερο άναρχα και όχι με τον συστηματικό τρόπο που είχε αναπτυχθεί

στην Φεουδαρχική Ευρώπη, στην Δύση. Για αυτό και η Γενοβέζικη κατοχή στην Χίο, ακολουθώντας την προηγούμενη περίοδο, ήταν δυσβάσταχτη για τον ντόπιο πληθυσμό. Δημιουργούν αμέσως μια σχέση σκληρότατης καταπίεσης σε βάρος των αγροτικών πληθυσμών και παρατηρείται μια τεράστια και αναμφισβήτητη οικειοποίηση των γαιών τους. Δεν βρέθηκαν ποτέ και πουθενά πράξεις παραχώρησης των Χιώτικων γαιών στην Μαόνα. Αφαιρέθηκαν από τους νόμιμους ιδιοκτήτες και στην συνέχεια απαιτήθηκε να καλλιεργούν την γη με μια σχέση βαριάς κολλιγείας, πολύ σκληρότερης από αυτή που υπήρχε στο Φεουδαρχικό σύστημα της Ευρώπης, όπως μαρτυρούν οι οικισμοί που δημιούργησαν σε περιοχές που η μαστίχα ανθοφορεί, στο νότιο τμήμα του νησιού, τα γνωστά Μαστιχοχώρια ή Μεσαιωνικά Χωριά.¹³

Οι οικισμοί ήταν κλειστοί με εξαιρετικά περιορισμένους δημόσιους χώρους. Οι οικισμοί αυτοί δεν ήταν οργανωμένοι στον τύπο των φρουρίων μόνο και μόνο για να αποκρούονται οι ενδεχόμενες επιθέσεις από τα έξω, αλλά πρωταρχικά για να ελέγχεται ο αγροτικός πληθυσμός - να ελέγχεται τόσο στο επίπεδο προσφοράς εργασίας, όσο και σε ενδεχόμενες εξεγέρσεις, πράγμα που επιβεβαιώνει η ιστορική έρευνα. Οι αιτίες που δίνουν οι ιστορικοί για τις εξεγέρσεις δεν ήταν μόνο θρησκευτικοί - το ορθόδοξο χριστιανικό στοιχείο που επαναστατεί επειδή διώκεται από τους καθολικούς. Οι αγρότες βρέθηκαν κάτω από ένα καθεστώς που ήταν πρωτοφανές σε σκληρότητα, αναμφισβήτητη σκληρότερο από εκείνο το οποίο υπήρχε κάτω από τις Βυζαντινές συνθήκες. Για αυτό άλλωστε οι Χιώτες αγρότες ήταν πάντα υπέρ του Βυζαντινού Αυτοκράτορα.¹⁴

Στο χώρο της υπαίθρου, η Γενοβέζικη κατοχή επέφερε την πλήρη κατάρρευση της λειτουργίας της κοινότητας. Οι αγρότες δεν λειτουργούσαν με ένα δικό τους αυτοδύναμο σύστημα, μιας κάποιας έστω

¹³ Φιλίας Βασιλείος, «Παρατηρήσεις πάνω Στις Κοινωνικές Επιπτώσεις Της Γενοβέζικης Παρουσίας Στη Χίο», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Αιγίδα Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκδοση Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος, 1990

¹⁴ *ibid*

στοιχειώδους εσωτερικής αυτοδιοίκησης, αλλά βρίσκονταν κάτω από την άμεση επικυριαρχία του Podesta. Επομένως η Γενοβέζικη παρουσία όχι μόνο δεν επέφερε μεταβολές προς μια κατεύθυνση εκσυγχρονισμού, αλλά αποτέλεσε έναν παράγοντα σοβαρότατης οπισθοδρόμησης.

Αυτό εξάλλου είναι προφανές και από το γεγονός ότι ο γηγενής πληθυσμός δεν απέκρουε τους Οθωμανούς. Ο αγροτικός πληθυσμός δεν δέχτηκε μεν τους Τούρκους με ανοικτές αγκάλες, αλλά και δεν αντιστάθηκε στους Τούρκους όταν αυτοί εισέβαλλαν στο νησί το 1566. Κι αυτό γιατί οι Τούρκοι δεν αναγνώριζαν σε καμία περίπτωση καθεστώς δουλοπαροικίας. Ο αγρότης μπορεί να άνηκε σε σκλαβωμένο έθνος, αλλά όμως ήταν ελεύθερος, σε σχέση με την οποιαδήποτε άρχουσα τάξη. Δεν ήταν δουλοπάροικος.

Οι Γενοβέζοι δεν επέβαλλαν βαριά φορολογία στον γηγενή πληθυσμό, όπως άλλωστε αποδεικνύεται και από το ποσοστό του επιβαλλόμενου φόρου. Αυτό όμως συνέβηκε γιατί το Γενοβέζικο σύστημα δεν βασιζόταν στο φόρο αλλά στην άμεση εκμετάλλευση της εργασίας του αγρότη.¹⁵

B) ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΑΝΩΤΕΡΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

Στην πόλη της Χίου κάποια στιγμή επήλθε ένα είδος ενοποίησης ή σύμμιξης του Γενοβέζικου πληθυσμού με τον αρχικό Χιώτικο, τον Ελληνικό. Αυτό έγινε κυρίως στην φάση της παρακμής της Γενοβέζικης παρουσίας, όπου ο αρχικός πληθυσμός που ήταν *Popolo minuto* λειτούργησε αφομοιωτικά σε σχέση με το τμήμα των Γενοβέζων, που τελικά παρέμειναν στο νησί μετά την κατάκτηση του από τους Τούρκους, εξαγοράζοντας την ελευθερία τους.

Μία άλλη προσέγγιση στο θέμα ενοποίησης του Γενοβέζικου πληθυσμού με τον αρχικό Χιώτικο που πάλι όμως περιορίζεται σε επίπεδο πόλης, θέλει να

¹⁵ Φιλίας Βασίλειος, «Παρατηρήσεις πάνω Στις Κοινωνικές Επιπτώσεις Της Γενοβέζικης Παρουσίας Στη Χίο», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Αιγίδα Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκδοση Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος, 1990

ξεκινά αυτή η ενοποίηση από το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα. Περίπου έναν αιώνα μετά την κατάληψη του νησιού από τον Simone Vignoso είχαν μειωθεί οι διχασμοί που οφείλονταν στις γλωσσικές, παραδοσιακές, πολιτιστικές και κυρίως θρησκευτικές διαφορές που στο παρελθόν είχαν δημιουργήσει τριβές ανάμεσα στους δύο λαούς, φτάνοντας ακόμα και σε εξεγέρσεις από το μέρος των Χιωτών.

Αρκετές πληροφορίες για αυτό το θέμα αντλούνται από τα συμβολαιογραφικά έγγραφα που συντάσσονταν μεταξύ Χιωτών και Γενοβέζων και τα οποία φυλάσσονται στο Αρχείο της Γένοβας¹⁶. Από αυτά τα έγγραφα γίνεται φανερό ότι οι Χιώτες είχαν δικούς τους συμβολαιογράφους που χρονολογούσαν τα έγγραφα τους κατά το βυζαντινό σύστημα¹⁷. Αυτό το σύστημα χρονολόγησης καθώς επίσης και ότι οι Χιώτες ορκίζονταν κατά το βυζαντινό τρόπο (*Super figura Ihesu Christi et suis matris*) είναι από τις λίγες εθνικές συνήθειες που οι *Giustiniani* είχαν επιτρέψει στους Χιώτες.

Οι ίδιοι συμβολαιογράφοι συνέτασσαν και για τους Λατίνους, κυρίως όταν ένας από τους δύο συμβαλλόμενους ήταν Έλληνας. Υπάρχουν έγγραφα τα οποία έχουν γίνει από Λατίνους συμβολαιογράφους με τα συμβαλλόμενα μέρη να είναι και τα δύο Έλληνες, υιοθετώντας μάλιστα το βυζαντινό σύστημα χρονολόγησης. Τα έγγραφα αυτά επομένως είναι μια απόδειξη ότι εκείνη την περίοδο είχε αρχίσει μια ανταλλαγή συνηθειών ανάμεσα στους δύο λαούς.¹⁸

Μία άλλη μαρτυρία για την όλη και περισσότερο αρμονική συμβίωση μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων στη Χίο τον 15^ο αιώνα είναι οι μικτοί γάμοι. Οι περιπτώσεις που είναι γνωστές, πάλι μέσω των παραπάνω

¹⁶ Balletto, Laura, «Πολιτισμός και Κοινωνία της Χίου την Εποχή του Κολόμβου», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Σειρά ΑΙΠΟΣ/ΑΚΡΙΤΑΣ, Έκδοση Νομαρχίας Χίου, Χίος, 1988

¹⁷ οι Βυζαντινοί τοποθετούσαν την αρχή του χρόνου 5508 χρόνια προ της χριστιανικής εποχής, έτσι ώστε το πρώτο έτος αυτή να αντιστοιχεί στο 5509 με αρχή του έτους την πρώτη Σεπτεμβρίου του προηγούμενου χρόνου. *Ibid*

¹⁸ *ibid*

συμβολαιογραφικών πράξεων, αναφέρονται κυρίως στις μεσαιές και ανώτερες τάξεις.

Μια τέτοια περίπτωση, τουλάχιστον από πλευρά της Γένοβας είναι εκείνη του Nicolo Pallavicino που παντρεύτηκε τη Mariola Calicardina του Giorgio Catacato e Lauro Catrari Petrocochino. Πληροφορούμεθα για το γάμο από μια συμβολαιογραφική πράξη του συμβολαιογράφου Tommaso di Reno, μεταγενέστερη του γάμου που συντάχθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1460.¹⁹

Έχει βρεθεί επίσης έγγραφο με το οποίο ο Francesco Giustiniani εξουσιοδοτεί τον Giovanni Giustiniani, στις 22 Φεβρουαρίου 1457, με πλήρη ελευθερία εκλογής της νύφης να τελέσει γάμο αντί αυτού σύμφωνα με τους νόμους της Ρωμαϊκής Εκκλησίας. Σε αυτό το έγγραφο η αναφορά στην ευλογία του γάμου δείχνει ότι και στη Χίο ακολουθούσαν τη διαδικασία που είναι γνωστή στη Γένοβα όπου η τέλεση της missa sponsalicia (αντιπρόσωπος που είχε ελευθερία εκλογής της νύφης και εκτέλεσης του γάμου) ήταν συνηθισμένη για τα πρόσωπα της υψηλής κοινωνίας.

Ένας άλλος λόγος για την αρμονική συνύπαρξη της Ελληνικής και Γενοβέζικης εθνότητας αποτελούσαν οι οικονομικοί και νομοθετικοί παράγοντες, δηλαδή η κυκλοφορία του νομίσματος και η νομική οργάνωση. Στη Χίο σταμάτησε γρήγορα η κυκλοφορία του βυζαντινού νομίσματος και επίσης γρήγορα επικρατεί η κυκλοφορία των Γενοβέζικων και των άλλων Δυτικών νομισμάτων. Οι Giustiniani μάλιστα είχαν την δικαιοδοσία να κόβουν δικά τους νομίσματα, αργυρά ή χρυσά. Η δημιουργία ενός τοπικού νομίσματος για τη Χίο εκ μέρους της κυβέρνησης της Γένοβας και μέσω των Giustiniani τείνει να δώσει στο νησί μια δική του οικονομική και νομισματική υπόσταση και ενδυναμώνει στους ντόπιους την αίσθηση του κύρους της Γένοβας.²⁰

¹⁹ Φιλιας Βασίλειος, «Παρατηρήσεις πάνω Στις Κοινωνικές Επιπτώσεις Της Γενοβέζικης Παρουσίας Στη Χίο», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Αιγίδα Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκδοση Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος, 1990

²⁰ *ibid*

Στην νομική οργάνωση της Χίου οι Giustiniani, στα όρια του δυνατού, σεβόντουσαν τους βυζαντινούς νόμους των κατοίκων του νησιού. Όμως κάποιες φορές δεν μπορούσαν να αποφύγουν ή δεν ήθελαν να αποφύγουν την εφαρμογή της νομοθεσίας και τους κανονισμούς της Γένοβας. Πολλές φορές δε, αυτοί ίσχυαν για το νησί με διορθωτικές ή ειδικές προσαρμογές. Αυτό συνέβαλε στην βαθμιαία δημιουργία μιας μερίδας Χιωτών οι οποίοι συνήθισαν να θεωρούν τη Δυτική νομοθεσία όχι μόνο σαν απλώς αφομοιώσιμη αλλά, σε μερικές περιπτώσεις, ιδανικότερη από την παλιότερη βυζαντινή που είχε ξεπεραστεί.²¹

Από την άλλη μεριά, η μεγάλη ενασχόληση τους με το εμπόριο και κυρίως με την μαστίχα και το μονοπώλιο της μέσω της Μαόνας έφερε μια ιδιαίτερη εμπορική και οικονομική άνθηση στο νησί. Κατάφεραν να οργανώσουν το εμπόριο της μαστίχας για πρώτη φορά. Η οργάνωση που δημιούργησαν στο εμπόριο της μαστίχας ήταν τέτοια που συνεχίστηκε και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν δηλαδή δεν υπήρχε πλέον Μαόνα και το μεγαλύτερο μέρος των Giustiniani είχε φύγει από το νησί.

Οι Τούρκοι διατήρησαν τους *deputati*, που ήταν τοπικοί άρχοντες και υπεύθυνοι για την συγκομιδή της μαστίχας, και τα τοπικά ζητήματα βέβαια, της περιόδου των Giustiniani, μόνο που μετονομάστηκαν σε Γέροντες με περίπου τις ίδιες αρμοδιότητες. Μετά την απελευθέρωση του νησιού από τους Τούρκους και στις αρχές του εικοστού αιώνα οι μαστιχοπαραγωγοί ίδρυσαν την Ένωση Μαστιχοπαραγωγών Χίου η οποία μέχρι σήμερα έχει την αποκλειστική διάθεση, προστασία και προώθηση του προϊόντος.

Στις εμπορικές δραστηριότητες των Γενουατών οφείλεται και η εισαγωγή του εσπεριδοειδούς κίτρου στο νησί καθώς επίσης και η καλλιέργεια του μεταξοσκώληκα που μέχρι τότε ήταν άγνωστα στο νησί. Υπήρχε μια

²¹ Balletto, Laura, «Πολιτισμός και Κοινωνία της Χίου την Εποχή του Κολόμβου», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Σειρά ΑΙΠΟΣ/ΑΚΡΙΤΑΣ, Έκδοση Νομαρχίας Χίου, Χίος, 1988

άνοδος στο βιοτικό επίπεδο των κατοίκων του νησιού και αύξηση του πληθυσμού. Στα μέσα του δέκατου πέμπτου αιώνα ο πληθυσμός του νησιού αριθμείται μεταξύ των ενενήντα και εκατό είκοσι χιλιάδων κατοίκων.²²

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η επίδραση των Giustiniani στις τέχνες και στα γράμματα

Η Γενοβέζικη παρουσία στην Χίο χαρακτηρίζεται περισσότερο από την μεγάλη προσοχή που έδειξαν για το εμπόριο παρά για τις τέχνες και τα γράμματα. Συμπίπτει με την περίοδο ανάμεσα στους αιώνες δέκατο τέταρτο και δέκατο έκτο, στην αρχή δηλαδή της αναγέννησης. Κατά συνέπεια οι Χιώτες έρχονται σε επαφή με το ρεύμα της Αναγέννησης αλλά ταυτόχρονα οι Γενοβέζοι έδωσαν την δυνατότητα στον κόσμο να ανακαλύψει τον κλασσικό Ελληνικό πολιτισμό. Οι Vincenzo και Benedetto Giustiniani ήταν οι πρώτοι συλλέκτες της ελληνικής τέχνης.²³

Επηρεάζουν ιδιαίτερα έντονα την αρχιτεκτονική τόσο στην πόλη της Χίου όσο και στον Κάμπο, την πεδιάδα που εκτείνεται κατά μήκος της ανατολικής ακτής της Χίου, νότια της πόλης. Στον Κάμπο εγκαταστάθηκε η Γενοβέζικη αριστοκρατία, οι Μαονέζοι, δίπλα-δίπλα με την ντόπια αριστοκρατία, η οποία ήδη κατοικούσε εκεί επί πολλές γενιές.

London, 1962, p. 24

Στον Κάμπο βρίσκονταν μερικά από τα μεγαλύτερα κτίρια της Χίου. Πολλοί από τους περιηγητές²⁴ της εποχής εκείνης παρατηρούν ότι τα

os, (Argenti Philip) Garden Press Limited,

²³Giustiniani, Enrico, *Storia dei Giustiniani di Genova*, [http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia dei Giustiniani di Genova](http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia%20dei%20Giustiniani%20di%20Genova)

²⁴ Smith, Arnold, *The Architecture of Chios*, (Argenti Philip) Garden Press Limited, London, 1962, p. 31

περισσότερα από τα σπίτια ήταν πολύ στέρεα κτισμένα από πέτρα, μοιάζοντας στη δομή και το υλικό με εκείνα της Γένοβα. Η Χίος ως αποικία της Γένοβα ήταν μια μικρογραφία της και αυτό ενθουσίαζε ιδιαίτερα τους περιηγητές οι οποίοι συναντούσαν μια τεχνοτροπία πολύ διαφορετική από την υπόλοιπη Ελλάδα.

Μερικά από τα κοινά χαρακτηριστικά μιας εξοχικής κατοικίας στον Κάμπο είναι η κεντρική αυλόπορτα, η αυλή με περίβολο, η στέρνα, η στοά, η εξωτερική σκάλα, η χρήση της εναλλασσόμενης κόκκινης και κίτρινης δοξαρόπετρας στα τόξα και ως σειρές στους τοίχους. Σίγουρα μπορούμε να πούμε ότι δείγματα εναλλασσόμενης χρωματιστής δοξαρόπετρας είναι κοινά στη Γένοβα. Δείγματα τέτοιας αρχιτεκτονικής έχουμε στο Palazzo del Comune, στον καθεδρικό ναό του San Lorenzo και στο Palazzo dei Fieschi²⁵. Οι προσόψεις επίσης των παλαιών κατοικιών στη Γένοβα μοιάζουν πολύ με τα δείγματα χιακών προσόψεων. Από αυτές οι πιο χαρακτηριστικές είναι οι στοές του Sotto-Ripa, που χρονολογούνται στο δέκατο τρίτο και δέκατο τέταρτο αιώνα, όπου οι κατοικίες χτίζονται πάνω σε στοές. Τα αρχοντικά επίσης των Doria στη Via Garibaldi²⁶ αποτελούν επιπλέον παραδείγματα.

Για τα υπόλοιπα όμως χαρακτηριστικά δεν είναι γνωστό ποια από αυτά εισήχθησαν από την Γένοβα και ποια κληρονομήθηκαν ή επηρεάστηκαν από τη βυζαντινή αρχιτεκτονική παράδοση στη Χίο. Αυτά μπορούν να προσδιοριστούν με τον εντοπισμό των στοιχείων που υπάρχουν στην Γένοβα.

Οι οικίες στην πόλη της Χίου κατά την περίοδο των Giustiniani είναι επίσης επηρεασμένες, όπως ήταν άλλωστε φυσικό, από την Γενοβέζικη τεχνοτροπία. Ο πρεσβευτής Ch. Francois Ollier, Marquis de Nointel αναφέρει ότι η πόλη : «...παρείχεν όψιν λατινικήν μάλλον παρά ελληνικήν... Εν Χίω θα ενόμιζε κανείς ότι ευρίσκεται εις προάστιον της

²⁵ Smith, Arnold, *The Architecture of Chios*, (Argenti Philip) Garden Press Limited, London, 1962 , pp 30-31

²⁶ *ibid*, pp 34-35

Γενούης, τόσον αι χρωματισμένοι οικίαι, οι εξώσται και τα άνδρα αυτών...»²⁷

Τα κτίρια ήταν κατασκευασμένα από μάρμαρα διαφόρων ειδών. Η κύρια είσοδος στηριζόταν σε όμορφα δουλεμένες κολώνες που υποβάσταζαν μεγάλες ξύλινες πόρτες καλυμμένες με μπρούτζο, κάτι που ακόμα συνηθίζεται στη Γένοβα. Για τα έπιπλα δυστυχώς υπάρχουν λίγα στοιχεία, αλλά τα σπίτια ήταν πολυτελώς επιπλωμένα, γιατί στις διαθήκες υπήρχαν άρθρα που έδειχναν την ιδιαίτερη επιμέλεια για την επίπλωση των σπιτιών.

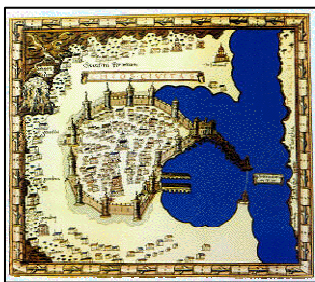
Πολλά κτίρια που γλίτωσαν από την καταστροφή του 1822, όταν οι Τούρκοι έκαψαν και λεηλάτησαν το νησί σε αντίποινα για την συμμετοχή του νησιού στην επανάσταση του 1821, γκρεμίστηκαν από το φοβερό σεισμό του 1881 και τα ερείπια τους υπήρξαν θύματα του εμπορικού βανδαλισμού των σύγχρονων χρόνων.

Ελάχιστα λοιπόν σώζονται σήμερα. Είναι όμως αρκετά για να επιβεβαιώσουν τα όσα περιγράφουν οι περιηγητές της Χίου των οποίων οι αφηγήσεις είναι, προς το παρόν, τα μόνα ιστορικά στοιχεία που υπάρχουν για την αρχιτεκτονική του νησιού.²⁸

Το πιο σημαντικό οικοδόμημα της πόλης της Χίου ήταν το κάστρο της, γνωστό ως Φρούριο της Χίου. Μέσα στα τείχη του υπήρχαν εκείνα τα τμήματα της πόλης κι εκείνα τα καταστήματα, οι κατοικίες και τα κτίρια, τα οποία αποτελούν την Civitas Chii, αυτή καθ' αυτή την πόλη. Μέσα στο κάστρο επίσης βρίσκονταν όλα τα Γενουάτικα δημόσια κτίρια όπως ήταν το Διοικητήριο της Μαόνας και το παλάτι του Ποντεστά. Οι περιοχές που βρίσκονταν έξω από τα τείχη του φρουρίου ονομάζονταν burghi.

²⁷ *ibid*, pp 18 (Αργέντη και Κυριακίδου, *op. cit* Vol. I, p.234)

²⁸ Balletto, Laura, «Πολιτισμός και Κοινωνία της Χίου την Εποχή του Κολόμβου», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Σειρά ΑΙΠΟΣ/ΑΚΡΙΤΑΣ, Έκδοση Νομαρχίας Χίου, Χίος, 1988

Το κάστρο ήταν σχεδόν σίγουρα αυτό που κτίστηκε από τον Martino Zaccharia το 1329. Αρχικά τα τείχη της πόλης δεν εφάπτονταν στα τείχη του κάστρου, αλλά στην πραγματικότητα τα περιέκλειαν. Αργότερα όμως, με το κτίσιμο νέων κατοικιών, χρησιμοποιήθηκαν τα τείχη του κάστρου ως τοίχοι σπιτιών όπως φαίνεται μέχρι και σήμερα στο μεσαιωνικό χωριό Μεστά, όπου ο περίβολος του τοίχους του κάστρου χρησιμοποιείται ως ο πίσω τοίχος του σπιτιού. Το κάστρο διέθετε τρεις πύλες και στα ενδιάμεσα των τειχών του κάστρου διαστήματα υπήρχαν πύργοι – παρατηρητήρια, τρεις από τους οποίους βρίσκονταν πάνω από τις τρεις πύλες. Είχε ογκώδη τείχη ενισχυμένα κατά διαστήματα με φαρδιές επάλξεις κτισμένες από μη τετραγωνισμένο ή πολύ ακανόνιστα τετραγωνισμένο ασβεστόλιθο κι επίσης από ψαμίτη από τα Θυμιανά (χωριό της Χίου).²⁹

Μια παρόμοια λογική οχύρωσης συναντάμε και στα γνωστά Μαστιχοχώρια που βρίσκονται στην νότια Χίο. Πρόκειται για 21 μεσαιωνικά χωριά τα οποία δημιουργήθηκαν και οχυρώθηκαν κατά την Γενοατοκρατία. Είναι σήμερα αποδεκτό ότι πολλά από τα μεσαιωνικά χωριά της νότιας Χίου δημιουργήθηκαν τον δέκατο πέμπτο αιώνα, με τον συν-οικισμό των κατοίκων μικρότερων ανοχύρωτων βυζαντινών οικισμών και κωμών, και ότι υπήρχε στις κατευθυντήριες γραμμές της οχύρωσης και πολεοδομικής οργάνωσης ένα γενικό πλαίσιο διατάξεων, αν όχι σχεδιασμός.

Τα Μαστιχοχώρια είναι κτισμένα μακριά από την θάλασσα, ακόμα κι όταν έχουν ασφαλή λιμάνια όπως τα Μεστά, για να μην μπορούν να προσβληθούν αιφνιδιαστικά από πειρατές. Δεσπόζουν σε μικρές κοιλάδες που γινόταν και γίνεται μέχρι και σήμερα η συστηματική καλλιέργεια της μαστίχας. Η αρχική τους μορφή χαρακτηρίζεται από ένα κλειστό, τετράπλευρο συνήθως, σχήμα με έναν πολύ πυκνό πολεοδομικό ιστό, ενώ

²⁹ Φιλίας Βασίλειος, «Παρατηρήσεις πάνω Στις Κοινωνικές Επιπτώσεις Της Γενοβέζικης Παρουσίας Στη Χίο», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Αιγίδα Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκδοση Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος, 1990

στο κέντρο του χωριού, σε θέση καθοριστική για το γενικό του σχήμα υψώνεται ο αμυντικός πύργος.³⁰

Η καταγωγή αυτού του συστήματος δόμησης είναι ελληνική. Βρίσκεται στις αρχαϊκές πόλεις της Ιωνίας και αναφέρεται από τον Θουκυδίδη και τον Πλάτωνα³¹. Το Μεσαίωνα εξάλλου η ίδια πολεοδομική οργάνωση συναντιέται στα Μοναστήρια. Γίνεται φανερό λοιπόν ότι, αν και η οικοδόμηση των Μαστιχοχωρίων έγινε κατά διαταγή των Γενοβέζων, εφαρμόσθηκε ένα καθαρά ελληνικό σύστημα που διατηρήθηκε από τους Βυζαντινούς στην οχύρωση των μοναστηριών.

Σήμερα όλα αυτά χωριά εξακολουθούν να έχουν κύρια πηγή εισοδήματος την καλλιέργεια της μαστίχας και κάποια από αυτά με πρώτα τα Μεστά, διατηρούν την ίδια αρχιτεκτονική δομή που τους έδωσαν οι Giustiniani.

Μία άλλη επίδραση από την περίοδο των Giustiniani στη Χίο βρίσκεται στον τομέα της γλώσσας. Στα πρώτα συμβολαιογραφικά έγγραφα που συντάσσονταν υπήρχε πάντα η προσφυγή σε διερμηνέα όταν το ίδιο έγγραφο έπρεπε να συνταχθεί και στα Λατινικά και στα Ελληνικά. Με τον καιρό αυτό απόνησε και ίσως να είναι μια ένδειξη μιας μεγαλύτερης διάδοσης της διγλωσσίας ανάμεσα στους Έλληνες και στους Λατίνους του νησιού. Όλα τα συμβολαιογραφικά και διοικητικά έγγραφα που έχουν σωθεί φυλάσσονται τώρα στο Αρχείο της Γένοβας. Ένας άλλος χώρος στον οποίο οι Χιώτες διατηρούσαν την γλώσσα τους ήταν στις θρησκευτικές λειτουργίες.³²

Πιο σίγουρο όμως είναι, καθώς έχουν βρεθεί επιγραφές αντίστοιχες σε κάποιες εκκλησίες του νησιού, ότι οι Giustiniani χρησιμοποιούσαν για τα

³⁰ Δαμαλάς Ιω. Γεώργιος et. al. *Καλαμωτή – Ένα Παραδοσιακό Μεσαιωνικό Μαστιχοχώρι Της Χίου*, (Γεωργίου Ιω. Δαμαλά), Σύλλογος Καλαμωτουσών-Χίου Αττικής «Η Αγία Παρασκευή», Αθήνα, 1989, σελ. 13

³¹ Δαμαλάς Ιω. Γεώργιος et. al. *Καλαμωτή – Ένα Παραδοσιακό Μεσαιωνικό Μαστιχοχώρι Της Χίου*, (Γεωργίου Ιω. Δαμαλά), Σύλλογος Καλαμωτουσών-Χίου Αττικής «Η Αγία Παρασκευή», Αθήνα, 1989 (*Πλαταϊκά*, II 3,4 και *Νόμοι*, 779, του Πλάτωνα), σελ. 15

³² Balletto, Laura, «Πολιτισμός και Κοινωνία της Χίου την Εποχή του Κολόμβου», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Σειρά ΑΙΠΟΣ/ΑΚΡΙΤΑΣ, Έκδοση Νομαρχίας Χίου, Χίος, 1988

έγγραφα που αφορούσαν στη Χίο και ήταν προς χρήση μέσα στο όριο του νησιού μια περίεργη γλώσσα. Πρόκειται για τα ελληνικά γραμμένα με χαρακτήρες λατινικούς που οι Έλληνες ονόμαζαν «franchiotico». Ίσως κατάλοιπο αυτής της γλώσσας, με όλες φυσικά τις επιδράσεις που δέχθηκε στην συνέχεια από την περίοδο της Τουρκοκρατίας κι έπειτα, να είναι αυτή η ιδιόμορφη διάλεκτος που μιλιέται ακόμα και σήμερα στα Μαστιχοχώρια, με την προφορά να θυμίζει ιδιαίτερα ιταλική επίδραση. Σε κανένα άλλο σημείο της Χίου οι διάλεκτοι δεν χαρακτηρίζονται από τέτοιο ρυθμό και μουσικότητα.

Στο χώρο της παιδείας δεν είναι πολλά πράγματα γνωστά. Πολλά από τα Χιωτόπουλα που κατέφευγαν στην Δύση και γινόντουσαν τρόφιμοι στα Καθολικά Κολέγια (ανάμεσα σε αυτά το διάσημο Κολέγιο του Αγίου Αθανασίου) ασκούνταν στη χρήση της γλώσσας τους, πάντα όμως με προοπτική να χρησιμοποιήσουν αυτή την ικανότητα, για τη διάδοση της πίστης τους που ήταν η καθολική.

Στο νησί την ίδια περίοδο έντονη ήταν και η δράση των Ιησουιτών η οποία όμως δεν έβρισκε σύμφωνο τον ορθόδοξο πληθυσμό. Και στο νησί της Χίου, οι Ιησουίτες εισήγαγαν το θέατρο ως ένα κατ' εξοχήν εργαλείο προπαγάνδας. Στο κομμάτι του θεάτρου οι Ιησουίτες προσέφεραν πολλά, αλλά πάντα υπήρχε μια δυσπιστία από τη μεριά του γηγενούς πληθυσμού επειδή έκδηλη ήταν η προσπάθεια τους να τον προσηλυτίσουν. Ίσως αυτή την περίοδο και για πρώτη φορά, οι Χιώτες να αποκτούν εθνική συνείδηση κάτω από την πίεση του προσηλυτισμού.³³

Όμως στο θέμα της θρησκείας υπήρχαν πάντα προβλήματα μεταξύ Λατίνων και Ελλήνων. Η επίδραση του Λατινικού κλήρου κυρίως στην πόλη είναι μεγάλη αφού τα καθολικά ιδρύματα τείνουν να καλύψουν την τοπική παράδοση. Ήταν περισσότερο φιλανθρωπικά και ευαγή ιδρύματα.

³³ Γεωργουσόπουλου, Κώστα, «ΔΑΥΙΔ-Θεατρικό Έργο Αγνώστου Χίου Ποιητού», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Αιγίδα Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκδοση Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος, 1990

Μέσα στο κάστρο υπήρχαν το Νοσοκομείο το Πτωχοκομείο και το «Monte di Pieta» (όρος του Ελέους), το οποίο στην πραγματικότητα ήταν ένα ενεχυροδανειστήριο που όμως λειτουργούσε σε φιλανθρωπική βάση. Στα δύο τελευταία, μέλη των διοικητικών συμβουλίων ήταν Μαονέζοι, ενώ το Νοσοκομείο διοικούνταν πιθανότατα από το Τάγμα των Φραγκισκανών.

Με την επικράτηση των Giustiniani στη Χίο δεν ανεγείρονται πλέον ναοί με την βυζαντινή αρχιτεκτονική. Κτίζονται μόνο γενουάτικες εκκλησίες. Έχουν όλες καταστραφεί, ενώ τα τελευταία απομεινάρια τους ενσωματώθηκαν σε μεταγενέστερες κατασκευές. Οι γραπτές πηγές πληροφοριών για αυτές τις εκκλησίες είναι κυρίως νοταριακά³⁴ έγγραφα, αναφορές πρακτόρων και προξένων προς τις κυβερνήσεις τους ή την Αγία Έδρα. Από αυτές όμως λείπουν οι λεπτομέρειες που θα επέτρεπαν άμεση προσέγγιση σε αρχιτεκτονικά θέματα.

Μέσα στο Κάστρο υπήρχαν τρεις μεγάλες εκκλησίες μορφής βασιλικής, οι δύο από τις οποίες μάλιστα ήταν τρίκλιτες. Εκτός του Κάστρου υπήρχαν και άλλες γενουάτικες εκκλησίες. Για όλες αυτές όμως δεν υπάρχουν ουσιαστικές αρχιτεκτονικές πληροφορίες κι επομένως δεν μπορούμε να τις συνδέσουμε με την άνθηση της τοπικής τεχνοτροπίας, για την οποία τόσοσ λόγος γίνεται από τους περιηγητές ή τους νεότερους ερευνητές.³⁵

Είναι πάντως σίγουρο ότι στην αρχιτεκτονική οι δυτικοί ευρωπαϊκοί τρόποι έγιναν δεκτοί και από τους Έλληνες της Χίου. Αυτό βεβαιώνει ο ναός του Αγίου Βασιλείου των Πετροκοκκίνων που βρέθηκε σε ανασκαφή το 1920 και του οποίου τα ερείπια σώζονται στον Δημοτικό Κήπο της πόλης. Είναι η μοναδική περίπτωση εκκλησίας της Γενουατοκρατίας στη Χίο που μας

³⁴ Έγγραφα (προικοσύμφωνα, πωλητήρια, διαθήκες, δωρεές, και άλλα) που συνέτασσαν οι νοτάριοι (ιερείς), Δαμαλάς Ιω. Γεώργιος et. al., *Καλαμωπή – Ένα Παραδοσιακό Μεσαιωνικό Μαστιχοχώρι Της Χίου*, (Γεωργίου Ιω. Δαμαλά), Σύλλογος Καλαμωπουσών-Χίου Αττικής «Η Αγία Παρασκευή», Αθήνα, 1989, σελ. 45

³⁵ Μπούρα, Χαράλαμπος, «Η Αρχιτεκτονική των Γενουάτικων Εκκλησιών της Πόλεως Χίου», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Αιγίδα Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκδοση Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος, 1990

παρέχει συγκεκριμένα μορφικά στοιχεία για μελέτη. Ο Άγιος Βασίλειος χτίσθηκε πριν το 1528 και ήταν επίσης μια τρίκλιτη βασιλική μεγάλου μεγέθους, η οποία τόσο ως προς το σχεδιασμό όσο και ως προς τις λεπτομέρειες (παραστάσεις στους τοίχους, βάσεις κιόνων και παραστάδων, πλακόστρωση του δαπέδου, μικρή υπερύψωση της Αγίας Τράπεζας) μαρτυρούσε την υιοθεσία της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής μορφολογίας. Είναι φανερό ότι, ανεξαρτήτως δόγματος, οι κάτοικοι της Γενουατοκρατούμενης Χίου συμμετείχαν έτσι στο μεγάλο καλλιτεχνικό κίνημα που κατακτούσε τότε την Ευρώπη με αφετηρία τη βόρεια Ιταλία.³⁶

³⁶ Μπούρα, Χαράλαμπου, «Η Αρχιτεκτονική των Γενουάτικων Εκκλησιών της Πόλεως Χίου», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Αιγίδα Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκδοση Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος, 1990

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι Giustiniani αντιμετώπισαν την Χίο και τον ντόπιο πληθυσμό σαν μια πηγή εσόδων και μέσο ανάπτυξης δικής τους καθώς και της Γένοβας. Για τον ντόπιο πληθυσμό ήταν πάντα οι Δυνάστες. Οι σχέσεις τους με τον ντόπιο πληθυσμό, κυρίως αυτού της υπαίθρου χαρακτηριζόταν από καθεστώδες δουλοπαροικίας. Οι Χιώτες ζούσαν σε ένα πολύ ασφυκτικό κλοιό που δεν τους επέτρεπε να αναπτύξουν καμία πρωτοβουλία σε κανένα επίπεδο (διοικητικό, οικονομικό, κοινωνικό).

Η παρουσία όμως των Giustiniani στο νησί συνέβαλε στο να γίνει τελικά η Χίος ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της περιόδου εκείνης και να προσελκύσει εμπόρους από όλο τον κόσμο. Η, για πρώτη φορά, οργανωμένη εκμετάλλευση της μοναδικής στο κόσμο μαστίχας έβαλε τους κατοίκους του νησιού στην διαδικασία να κατανοήσουν τα οικονομικά οφέλη που μπορούν να έχουν από αυτή και τη συστηματική καλλιέργεια και εκμετάλλευση της.

Παράλληλα και σύμφωνα με τις αφηγήσεις περιηγητών της εποχής εκείνης το νησί και κυρίως η Πόλη της Χίου και ο Κάμπος ήταν μια μικρογραφία της Γένοβας, από άποψη αρχιτεκτονικής των κτιρίων. Η καταστροφή όμως της πόλης το 1822 από τους Τούρκους καθώς και ο σεισμός του 1881 δεν άφησαν παρά ελάχιστα ιστορικά μνημεία να θυμίζουν το πέρασμα των Giustiniani από το νησί. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν τα Μαστιχοχώρια που στην πλειοψηφία τους διατηρούν την μορφή που είχαν εκείνη την εποχή. Αντιστέκονται στο χρόνο για να θυμίζουν το πέρασμα αυτής της οικογένειας από το νησί

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Smith, Arnold, *The Architecture of Chios*, (Argenti Philip) Garden Press Limited, London, 1962

Δαμαλάς Ιω. Γεώργιος et. al., *Καλαμωτή – Ένα Παραδοσιακό Μεσαιωνικό Μαστιχοχώρι Της Χίου*, (Γεωργίου Ιω. Δαμαλά), Σύλλογος Καλαμωτουςών-Χίου Αττικής «Η Αγία Παρασκευή», Αθήνα, 1989

Balletto, Laura, «Πολιτισμός και Κοινωνία της Χίου Την Εποχή Του Κολόμβου», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Σειρά ΑΙΠΟΣ/ΑΚΡΙΤΑΣ, Έκδοση Νομαρχίας Χίου, Χίος, 1988

Γεωργουσόπουλου, Κώστα, «ΔΑΥΙΔ-Θεατρικό Έργο Αγνώστου Χίου Ποιητού», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Αιγίδα Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκδοση Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος, 1990

Μπούρα, Χαράλαμπος, «Η Αρχιτεκτονική των Γενουάτικων Εκκλησιών της Πόλεως Χίου», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Αιγίδα Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκδοση Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος, 1990

Φίλιας, Βασίλειος, «Παρατηρήσεις πάνω Στις Κοινωνικές Επιπτώσεις Της Γενοβέζικης Παρουσίας Στη Χίο», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Πρόγραμμα Columbus 92, Αιγίδα Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκδοση Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος, 1990

Giustiniani, Enrico, *Storia dei Giustiniani di Genova*, [http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia dei Giustiniani di Genova](http://utenti.lycos.it/Giustiniani/storia%20dei%20Giustiniani%20di%20Genova)

Convegno, *Dai Giustiniani All'Unione Europea: Un Percorso Continuo*, 17 Aprile, Bassano Romano 2004, a cura di Provincia di Viterba e la lega Greca – Italiana, <http://comunebassaromano.it/odescalch/convegno.htm>

